

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ÇOX KOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vəsilə Fəxrəddin qızı Vəliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
dosent
v.f.valiyeva@gmail.com

Aidə Vahid qızı İsmayılova
GDU
aida-profit@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə hər iki dildə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin, adətən, iki ümumiləşmiş struktur-semantik modelindən bəhs olunur. Birinci halda struktur genişlənmə predikativ mərkəzlərin sayca artması hesabına yaranır. Genişlənmə ilk mürəkkəb cümlə komponentlərinin quruluş-məzmun bazasında baş verir və yeni formalaşan komponentlər həmin cümlələrin (tərkib hissələrin) quruluş parametrlərini təkrarlayır və tamamlayır. İnformasiyanın həcmliliyini belə mürəkkəb cümlə modeli doğrurur. Hər iki dildə qarışıq

tipli mürəkkəb cümlələr komponentləri arasındakı əlaqənin növünə görə sinifləşdirilir.

Açar sözlər: çoxkomponentli, konstruksiya, semantic, bağlayıcısız, şəxələnmə, tabelilik.

Summary

In the article is discussed about the two models of common structural- semantic of the multicomponent compound sentences in both languages. In the first case the structural expansion arises due to increase in number of predicative centers. The expansion happens in the basis of structural-content of the first compound sentences and the new formed components repeat and complete the structural parameters of those sentences (of constituents). The volume of information creates such a model of complex sentence. The mixed type of compound sentences are classified according to the type of connection between components in both of languages.

Azərbaycan və rus dillərində xüsusi quruluşa malik belə sintaktik vahidlərdən biri çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdir. Rus dilçiliyində çoxüzvlü, mürəkkəbləşmiş tipli cümlə, mürəkkəb sintaktik konstruksiya, qarışıq konstruksiyalı mürəkkəb cümlə, tabelilik və şəxələnmə əlaqəli mürəkkəb cümlə, müxtəlif əlaqə üsullarına malik mürəkkəb cümlə terminləri ilə ifadə olunan belə cümlə konstruksiyaları Azərbaycan dilçiliyində çoxkomponentli mürəkkəb cümlə və qarışıq tipli mürəkkəb cümlə adları ilə tanınır.

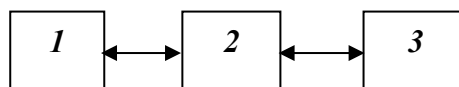
Rus dilçiliyində bu cür konstruksiyalara verilən izahlarda predikativ mərkəzlərin sayca çoxluğu, Azərbaycan dilçiliyində isə cümlə quruluşunun dəyişməsi, struktur cəhətdən genişlənmə diqqət mərkəzində dayanır. Rus dili sintaksisinin tədqiqatçılarına görə, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr hər üç əlaqə tipi – bağlayıcısız, tabelilik və şəxələnmə əlaqələri əsasında üç və daha artıq predikativ hissələrdən təşkil olunan mürəkkəb cümlələrdir. Professor Ə.Əbdullayev isə yazır ki, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunan fikir qarşı-qarşıya duran iki tərəfdən – iki qütbdən ibarətdir. Bunun nəticəsində də bir vahidin – mürəkkəb cümlənin qarşı-qarşıya duran iki qütbü meydana çıxır. Bu qütblər sadə olduğu kimi, mürəkkəb şəkildə də təşkil oluna bilər. Bu o deməkdir ki, qütblər öz aralarında müəyyən məna əlaqəsi saxladığı halda, mürəkkəb quruluşlu qütb özü də əlavə məna münasibəti yarada bilər, yəni qütbün öz daxilində də qütblənmə hadisəsi baş verə bilər (Əbdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: dərslik. Bakı: "Maarif", 1985, s. 411-412).

Hər iki dildə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin iki ümumiləşmiş struktur-semantik modelindən bəhs etmək mümkündür. Birinci halda struktur genişlənmə predikativ mərkəzlərin sayca artması hesabına yaranır. Belə genişlənmə ilk iki mürəkkəb cümlə komponentinin (onlardan birinin, yaxud hər ikisinin) quruluş-məzmun bazasında baş verəndən yeni formalaşan komponentlər həmin cümlələrin (tərkib hissələrin) quruluş (və digər) parametrlərini təkrarlayır və tamamlayır. Nəticədə mürəkkəb cümlə komponentlərinin sayı sadəcə bir-iki (və daha çox) vahid artır. Belə mürəkkəb cümlə modelini informasiyanın həcmliliyi doğrurur.

Azərbaycan dilində: Saatın çiq-çığı da eşidilirdi və hətta zəngi də çaldı – ahəngdar sədalar on iki dəfə səsləndi – deməli, günorta vaxtı idi (Anar. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c., Bakı: Azərnəşr, 1988, s. 131).

Rus dilində: Один стебель был сломан и половина его с грязным цветком на конце, висела снизу; другой, хотя и вымазанный черноземной грязью, все еще торчал вверх (Толстой Л.Н. Повести. Рассказы. Москва: Советская Россия, 1985, с. 386).

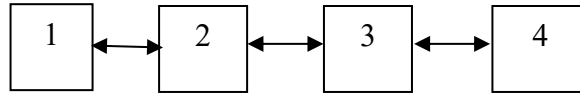
Cümlələrin sxemlə ifadəsi bu cürdür:

Bu cür quruluşlu cümlələrdə komponentlərin sayı üçdən artıq ola bilər.

Azərbaycan dilində: Elektrik sistemini yada salın, adicə tellərin dolaşığından kontakt əmələ gəlir, lampalar sıradan çıxır, işıq sönmür (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 158).

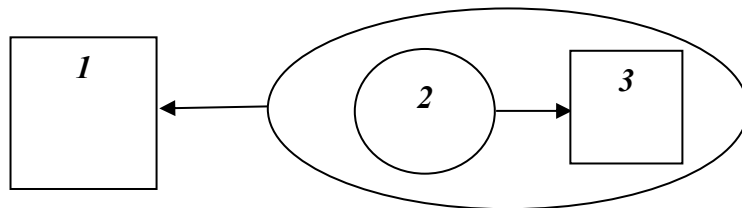
Rus dilində: Точно вырвали у него кусок тела, вывернули внутренности, оторвали руку, выкололи глаз (Толстой Л.Н. Повести. Рассказы., с. 386).

Adətən, quruluşda komponentlərin say artımı ilə əlaqədar mürəkkəbləşmə məzmun xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Yəni mürəkkəb cümlə komponentləri hadisələrin baş vermə ardıcılığına müvafiq şəkildə sıralandığından cümlənin informasiya tutumunun genişlənməsi ilə tərkib hissələrin sayı arta bilir (dörd, beş və s. olur). Lift bərk silkələnərək dayandı, qapı açıldı və onlar çıxdılar (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 134). Maşın yanmış xarabanın solundan buruldu, onlar dəniz qırağına çıxdılar və tələbə dərhal iyirmimərtəbəni gördü (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 141). Bəzən də cümlə quruluşunun formalaşmasında quruluşun özü həlledici rol oynayır. Mürəkkəbləşmə komponentlərdən birinin (birincisinin) forma xüsusiyyətlərinin sonrakı tərkib hissələrə ötürülməsi hesabına baş verir. Bu halda birinci tərkib hissəyə aid quruluş sonrakı tərkib hissələrdə təkrarlanır. Mübtədanın təkrarı komponentlərin paralel tərtibinə səbəb olur. Bəziləri diri-diri mənzillərdə yanmış, bəziləri tüstüdən boğulmuş, bəziləri uçub dağılan divarların arasına pərçim olub qalmışdı (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 147).

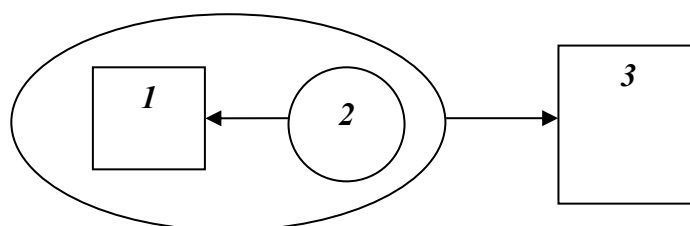
Rus dilində də müvafiq çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrin sıralanması hadisələrin baş vermə (və təşkil olunma) ardıcılığı ilə üst-üstə düşür. В доме мало-помалу нарушалась тишина: в одном углу где-то скрипнула дверь; слышались по двору чьи-то шаги; на сеновале кто-то чихнул (И.Гончаров). Ласточки летали высоко; ветер совсем замер; запоздалые пчелы лениво и сонливо жужжали в цветах сирени; мошки толклись столбом над одинокою, далеко протянутою веткою (И.Тургенев; Чиркова Н.И. Синтаксис современного русского языка. Ижевск, 2010, с. 86). Mübtədanın təkrarı paralel konstruksiyalı qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr əmələ gətirir. Я упрекала себя, я раскаивалась, я боялась (Толстой Л.Н. Повести. Рассказы., с. 87). Bununla belə, sintaktik quruluşun təkrarına əsaslanan qarışıq tipli mürəkkəb cümlə modellərinə tez-tez təsadüf olunmur.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlənin digər yaranma yolu əlavə şəxələnmə (yaxud budaqlanma) ilə səciyyələnir. Burada tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq (yaxud baş) cümlə komponenti hər iki dildə əlavə tabeli (yaxud tabesiz) mürəkkəb cümləyə üzvlənir. O dərk edirdi: bu gün rastına nə çıxıbsa – hamısının dəqiq məntiqi izahı var (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 155). Я уже подумал, что если в сию решительную минуту не переспорю старика, то уже впоследствии трудно мне будет освободиться от его опеки (Чиркова Н.И. Синтаксис современного русского языка. Ижевск, 2010, с. 88).

Hər iki nümunədə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə qütbü şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə edilmiş əlavə informasiya daşıyıcısı olur.

Bədii əsərlərin dilində belə cümlə quruluşunun yaranma səbəblərindən biri müəllif təhkiyəsi olur. Belə hallarda müəllif təhkiyəsinin (nitqinin) müdaxiləsi ilə əlavə baş cümlə komponenti formalaşır, əsas informasiya daşıyıcısı isə budaq cümlə komponentinə çevrilir. Надеюсь вы и меня посетите когда-нибудь испытать родительского, по нашему станичному обычаю – прибавил он (Толстой Л.Н. Повести. Рассказы., с. 210).

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə vahidində informativ tutumun (həcmi) dəyişməməsi müqabilində (tabeli mürəkkəb cümlənin özü ikinci bir tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə komponenti olur) quruluş əlavə tərkib hissəyə (baş cümləyə) şəxələnir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. "Müasir Azərbaycan dili". Sintaksis: dərslik. Bakı: "Maarif", 1985, s. 411-412.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. "Müasir Azərbaycan dili". Sintaksis: dərslik. Bakı: "Maarif", 1985, s. 413.
3. "Сложное предложение". Методические рекомендации. Витебск: ВГУ, 2013, с.38-39.
4. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. "Müasir Azərbaycan dili". Sintaksis: dərslik, s. 423.
5. Синтаксис современного русского языка: учебник. Москва: АСАДЕМА, 2009, с. 268.
6. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: dərslik, s. 424.
7. Синтаксис современного русского языка: учебник. Москва: АСАДЕМА, 2009, с. 269.
8. Anar. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c., Bakı: Azərnəşr, 1988.
9. Толстой Л.Н. Повести. Рассказы. Москва: Советская Россия, 1985.